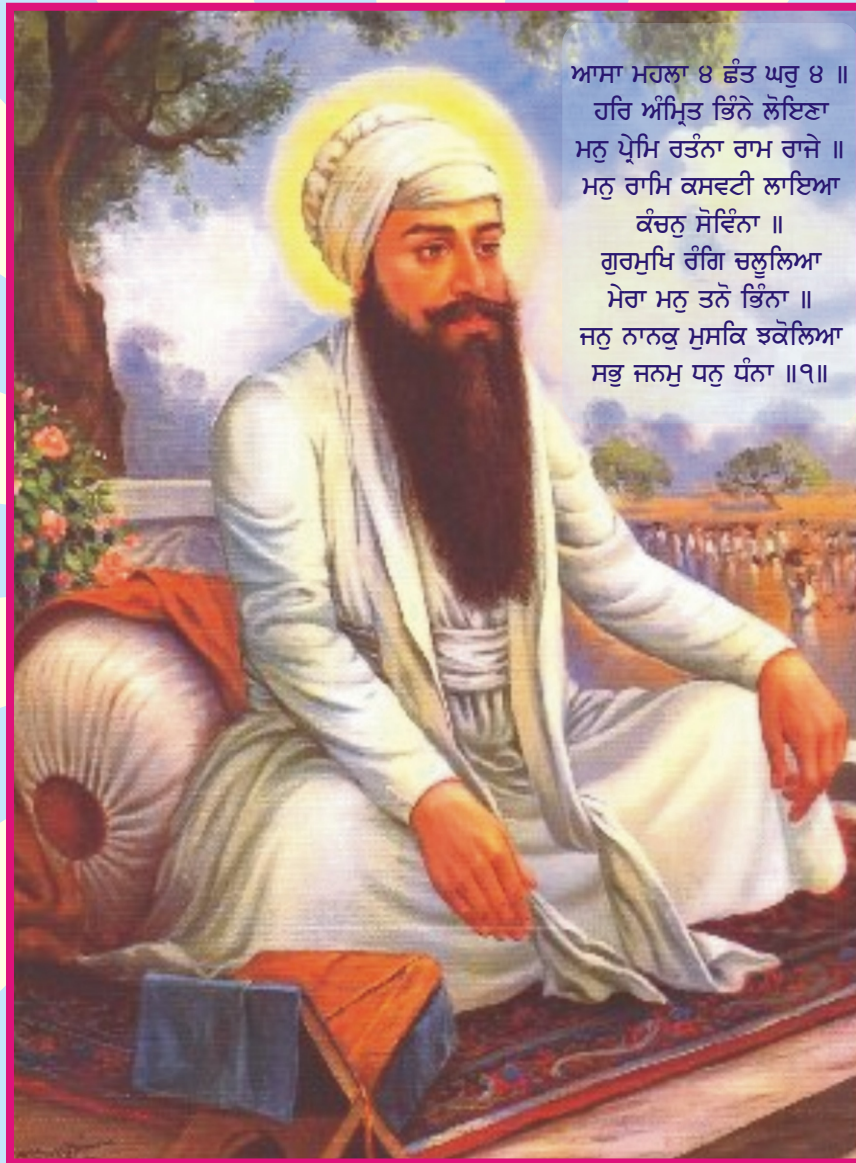

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਅਕਤੂਬਰ 2010

ਆਸਾ ਮਹਲਾ ੪ ਛੰਤ ਘਰੁ ੪ ॥
ਹਰਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਿੰਨੇ ਲੋਇਣਾ
ਮਨੁ ਪ੍ਰੇਮਿ ਰਤੰਨਾ ਰਾਮ ਰਾਜੇ ॥
ਮਨੁ ਰਾਮਿ ਕਸਵਟੀ ਲਾਇਆ
ਕੰਚਨੁ ਸੋਵਿੰਨਾ ॥
ਗੁਰਮੁਖਿ ਰੰਗਿ ਚਲੁਲਿਆ
ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਤਨੋ ਭਿੰਨਾ ॥
ਜਨੁ ਨਾਨਕੁ ਮੁਸਕਿ ਝਕੋਲਿਆ
ਸਭੁ ਜਨਮੁ ਧਨੁ ਧੰਨਾ ॥੧॥

Courtesy : sikh-history.com

ਆਨਰੇਰੀ ਸੰਪਾਦਕ
ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਮੁੱਲ 15/-

ਸਭ ਕੋ ਤੇਰੇ ਵੱਸ

ਕੀ ਆਖਾਂ, ਕੀ ਆਖਣ ਜੋਗੀ
ਆਖਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਨਿਚੱਜੀ, ਚੱਜ ਵੀ ਨ ਜਾਣਾ
ਐਸਾ ਕੋਈ ਵੱਲ ਨਹੀਂ।

ਮਿਹਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਆਪੇ ਰੀਝੇ,
ਆਪ ਹੀ ਰਮਜ਼, ਬੁਝਾਵੇ।

ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੁਣ ਆਤਰੁ ਹੋਈਆਂ,
ਪ੍ਰੇਮ ਖਿੱਚ ਦਾ ਬੱਲ ਨਹੀਂ।

ਪੁਸਤਕ -ਗੁੱਝੀਆਂ ਰਮਜ਼ਾਂ : ਕਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਸੰਤ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿਚ

ਸੰਪਾਦਕ (ਆਨਰੇਰੀ)

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ

ਐਮ.ਏ. (ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ), ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ

ਸਹਿਯੋਗੀ

ਸ. ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ▲ ਸ. ਉੱਤਮ ਸਿੰਘ

ਆਨਰੇਰੀ ਸਲਾਹਕਾਰ

ਸ: ਹਰਚੰਦਨ ਸਿੰਘ

- ▲ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਾਦਕ ਜਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੇ ਪੱਤਰ ਨੰ: ੪/੮/੯੦ ਮਿਤੀ ੨੦/੨/੯੧ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜ ਦੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਹੈ।
- ▲ Donations are eligible for relief u/s 80 G of Income-Tax Act, 1961 (43 of 1961) vide CIT/-I/CHD/ Tech./ 80-G/ 2008-939 dated 19-05-2008 valid upto 31/03/2012

ਚੰਦੇ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

- ▲ ਦੇਸ਼: ਇਕ ਕਾਪੀ 15 ਰੁ., ਸਲਾਨਾ 150 ਰੁ. ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 1500 ਰੁ.
- ▲ ਵਿਦੇਸ਼: ਸਲਾਨਾ 30 £, ਜੀਵਨ ਮੈਂਬਰ 300 £
- ▲ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ' ਲਈ ਡਰਾਫਟ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੀ ਭੇਜੇ ਜਾਣ ਜੀ। ਜਾਂ State Bank of Patiala ftu Amrit Kirtan Trust A/c 65079603302 ਵਿਚ ਸਿੱਧਾ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੋ ਜੀ

ਚਿੱਠੀ ਪੱਤਰ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੇਜਣ ਲਈ ਪਤਾ

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ (ਰਜਿ.)

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ 160 015

ਫੋਨ : 0172-2772660, 9814 5363

e-mail: drjagirsingh@gmail.com

Website : www.amritkirtan.com, www.gurshabad.com

ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਧਾਨ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਟ੍ਰਸਟ' ਨੇ

ਸਿਰਜਣਾ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼ ਅਤੇ ਸਟੇਸ਼ਨਰਜ਼,

ਐਸ. ਸੀ. ਐਫ. 107, ਫੇਜ਼-7, ਮੁਹਾਲੀ ਤੋਂ ਛਪਵਾ ਕੇ

422, ਸੈਕਟਰ 15-ਏ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ।

Type Setting & Designed by :

Rajpreet Singh Khural - 9915545084

Please forward your e-mail id at drjagirsingh@gmail.com

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ

4

ਕਰਉ ਬੇਨਤੀਆ - ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ

5

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ

ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ

6

ਪੂਤਾ ਮਾਤਾ ਕੀ ਆਸੀਸ

12

ਸੁਮੀਤ ਕੌਰ

ਮਰਦਾਨਾ

15

ਭਾਈ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

GURU AAK'S REVELATION

ARCHITECTURAL PERSPECTIVE

16

Pritam Singh Kohli, I.A.S (Retd.)

Stress Management with Music

Narendra Kaur

20

ਸੁਰ ਲਿਪੀ - ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ

25

ਜਬਰਜੰਗ ਸਿੰਘ

ਸੁਰ ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਰਥ

26

ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ

ਤੁਹਾਡੀ ਈ ਮੇਲ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਸੀਡੀਆਂ ਵੀ ਜਿਹਨਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਤਹਿ ਦਿਲੋਂ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਤੁਹਾਡਾ ਹਮਦਰਦੀ ਭਰਿਆ ਖਤ, ਜਿਹੜਾ ਤੁਸਾਂ ਦਾਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਵੀ ਮਿਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਥੋਂ ਬਸ ਐਵੇਂ ਘੋਲ ਚ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਦਾ ਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖ ਹੋਇਆ। ਖਿਮਾ ਕਰਨੀ।

ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗੀ। ਜਿੰਨੇ ਕੁ ਜੋਗੇ ਹਾਂ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦਾ ਸਰਦਾ ਤਿਲ ਫੁੱਲ ਪਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਹੌਂਸਲਾ ਅਫਜ਼ਾਈ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ।

ਤੁਸਾਂ ਬਹੁਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡੇ ਗਲੇ ਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਕਰੜੀ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਖੂਬ ਤਕੜੇ ਹੋ ਕੇ, ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਲੱਖ ਲੱਖ ਮੁਬਾਰਕਾਂ ਪੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਮਸਾਰ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀ ਐਂਟਰੀ ਐਵੇਂ ਰਹਿ ਗਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਭੁਲੇਖੇ ਵਸ ਹੋਇਆ।

ਇਹ ਉਣ, ਅਗਲੇ ਐਡੀਸ਼ਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਲਗਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਛਾਪਣਾ ਪਏਗਾ, ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋ, ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਪਰੈਕਟੀਸ਼ਨਰ ਵੀ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਉਣਾ ਹੋਣ, ਉਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇਣੀਆਂ।

Balbir Singh Kanwal, International Punjab Heritage Museum, 2-Albert Road, Ilford, Essex IG1 1HN (UK)
Tel/Fax : 0208 553 1655, Mob. : 07946 071 631 e-mail : balbirkanwal@hotmail.com

ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕੀਰਤਨ ਵਿਚ ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕੀ ਨੋਟ ਮਨਮੁੱਖ ਬੇਹੱਦ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਡਾ. ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ ਢਾਢੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗੀ ਲੇਖ ਸੀ। ਸੁਰ ਦਾ ਅਸਰ ਲੇਖ ਵੱਲੋਂ ਡਾ. ਨਿਵੇਦਤਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਵਲੋਂ ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ਚੰਗਾਲ, ਪ੍ਰੋ: ਮੰਗਤ ਸਿੰਘ ਮਸਤਾਨਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਭਾਈ ਮਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਰਾਗੀਖ ਜੱਥੇ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਭਾਈ ਅਵਤਾਰ ਸਿੰਘ ਹੰਸ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਵੀ. ਸੀ. ਡੀ. ਕੀਰਤਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਾਬਿਲੇ ਤਾਰੀਫ ਸੀ। ਡਾ. ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਬਾਰੇ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਣ ਤੇ ਲੱਖ ਖੱਲ ਵਧਾਈ ਹੋਵੇ।

ਪ੍ਰੋ: ਐੱਮ ਐੱਸ. ਸਚਦੇਵਾ, ਇੰਡੀਅਨ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਅਕੈਡਮੀ, ਪੀ. ਓ. ਬਾਕਸ ਨੰ: 28, ਅਬੋਹਰ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ

Aap ji vadhaai de paatar ho jo guru di ditti bakhshish nu jagiaasuaan vich wand rahe ho. I am reading amrit kirtan magazine from net. really it is a 'changa upralaa.' 'gaagar vich sagar band keeta hai.' tuhaade valon bheje sms v thoughtful hunde hn, jeevan nu agvaade dinde hn. Bahut 2 dhanwad veer jio. Waheguru ji tuhaanu sadaa sehatmand te charhdi kala vich rakhan. Shubhchintak bhain...
Gurwinder Kaur, Email: dr.gurwinderkaur@hotmail.com

I am very much delighted that you are serving the Sikh community in a right manner and spirit. I would like to know more about your movement through CDs and literature. I am a retired doctor and would like to join the noble cause being done by you. Tuhadi chardi kala lai ardas hai guru ji tuhanu hor bal bakshe.

Dr. Manjit Singh, e-mail : akmsingh@yahoo.com

I Have Just Finished Hearing The Shabad Kirtan Of " Puta Mata.....". It Is Excellently Rendered Shabad In Your Sweet And Melodious Voice. With Which Guru Has Blessed You. Many Thanks For Putting Me On Your Mailing List And Sending This Shabad To Me. We In Our Family Specially Request Ragi Sahib To Sing This Shabad On The Ocassion Of Birthday Celebrations Of Our Children And Grandchildren. On 28th August Which Is The Birthday Of Our Grandson Mohandeep Singh Kapur. We Requested Ragi Sahib In Our Gurdwara Jangpura Ext. New Delhi To Sing This Shabad. But You Have Done It Beautifully. May Guru Bless You And Take This Sewa From You For A Long Long Time.

Harbhajan Singh , hsingh@ivp.in

ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ

ਮਿਤੀ 23 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਘਰ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਸ੍ਰ. ਨਰਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ।
“ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ, ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਕਾਬ ਗੰਜ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਚੈਨਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ-

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਨੂੰ ਗੁਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਗਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ- ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਆਖ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 17 ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਾਉਣਾ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਗਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੱਤਾ ਪੰਚਮ ਵਿੱਚ ਕੂਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਕੱਤਾ।”

ਮੈਂ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰਾ ਨਿਜੀ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਨਾ ਹੀ ਕਰਨ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘਾਂ-(ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕੀਰਤਨ ਵਿੱਚ ਕਥਾ ਕਰਨ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ) ਨੇ ਪੰਥ ਵਿੱਚ ਐਸਾ ਦੁਫੇੜ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਖੂਨੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਾਦਾਂ ਸਦਕਾ ਕਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬੰਦ ਕਰਨ ਦੀ ਨੌਬਤ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਗਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਤੂਤੀ ਕਿਸ ਨੇ ਸੁਣਨੀ ਹੈ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ **ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ** ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਉਹ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸਿਰਲੇਖ ਵੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ-

-ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਕਬੀਰ ਜੀਉ ਕਾ, ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ

ਇਸ ਸਿਰਲੇਖ ਬਾਰੇ ਫੁਟਨੋਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ-ਇਹ ਸ਼ਬਦ - ਏਕ ਸੁਆਨੁ ਦੁਇ ਸੁਆਨੀ ਨਾਲ (ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਮਹਲਾ 1, ਘਰ 4) ਵਾਲੇ ਦੀ ਸੁਰ ਨਾਲ ਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ 4 ਵਿੱਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਭੀ ਘਰ 4 ਵਿਚ ਗਾਉਣਾ ਹੈ।

-ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਬਾਣੀ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀਉ ਕੀ॥ ਪਹਰਿਆਂ ਕੈ ਘਰਿ ਗਾਵਨਾ॥

ਇਸ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਦੇਖੋ ਪੰਨਾ 74 ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੇ ਪਹਰੇ ਦਰਜ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰ ਪਹਿਲਾ ਵਿਚ ਗਾਵਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗਾਵਣਾ ਹੈ।

-ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਮਹਲਾ 5 ਘਰ 2 ਯਾਨੜੀਏ ਕੈ ਘਰਿ।

ਇਸ ਦੇ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ - ਜਿਸ ਘਰ ਜਾਂ ਧਾਰਨਾ ਵਿੱਚ ਇਆਨੜੀਏ ਮਾਨੜਾ ਕਾਇ ਕਰੇਹਿ, (ਤਿਲੰਗ ਮ; 1 ਪੰਨਾ 722) ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਗਾਉਣ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਆਨੜੀਏ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਘਰ 3 ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿਕ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਹਿਮਤੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਤੀਕ ਘਰ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਨਿਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸੋਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਆਮ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸੰਗਤ ਸਾਹਮਣੇ ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸੰਗੀਤ ਕਲਾ

ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ

(ਕ) ਭਾਵ-ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਗ :

(ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਧਨਾਸਰੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਭੈਰਉ)

ਉਂਜ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਰਾਗ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਰਾਗ ਅਧਿਕ ਕਰਕੇ ਕਾਲ, ਦੇਸ਼, ਰੁੱਤ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਸੌਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਵ-ਆਧਾਰੀ ਰਖਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੰਭੀਰ, ਰਾਗ ਆਸਾ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ, ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਵੈਰਾਗ, ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ, ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵ, ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਹਨ। ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ “ਰੈਣਿ ਗਵਾਈ ਸੋਇ ਕੇ ਦਿਵਸੁ ਗਵਾਇਆ ਖਾਇ ॥ ਹੀਰੇ ਜੈਸਾ ਜਨਮੁ ਹੈ ਕਉਡੀ ਬਦਲੇ ਜਾਇ ॥ (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ, ਬੈਰਾਗਣਿ) ਜਾਂ “ ਤੂੰ ਕਾਇਆ ਮੈਂ ਰੁਲਦੀ ਦੇਖੀ ਜਿਉ ਧਰ ਉਪਰਿ ਛਾਰੇ ॥” (ਮ.੧ ਰਾਗ ਗਉੜੀ, ਚੇਤੀ) ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਚੇਤਨ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ‘ਨਉ ਦਰਵਾਜੇ ਦਸਵਾ ਦੁਆਰੁ’, ‘ਪੜਿ ਪੜਿ ਪੰਡਿਤੁ ਬਾਦੁ ਵਖਾਣੈ’, ‘ਬ੍ਰਹਮ ਬੀਚਾਰਿ’, ‘ਗਿਆਨ ਅੰਜਨ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਪਛਾਨਿਆ’ ਆਦਿ ਸਭ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਹੈ। ‘ਹਰਣੀ ਹੋਵਾਂ ਬਨਿ ਬਸਾ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਵ-ਪੱਖ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਕਰਕੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਰਪਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਆਸਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ‘ਸੋਦਰ’ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਰਾਹੀਂ ਸਲਾਹਿਆ, ‘ਪਟੀ’ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਮੂੜ੍ਹ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੇ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਅਤੇ

‘ਵਾਰ ਆਸਾ’ ਰਾਹੀਂ ਜਗਤ-ਸੰਬੰਧੀ ਆਚਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਦਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਲਈ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੈਰਾਗ ਮਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ‘ਜੀਉ ਭਰਤੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਕੈ ਸਿਉ ਕਰੀ ਪੁਕਾਰ’ (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਚਉਪਦੇ, ਘਰ ੧) ਭਾਲਿ ਰਹੇ ਮਹ ਰਹਣ- ਨ ਪਾਇਆ ਜੀਵਤਿਆ ਮਰਿ ਰਹੀਐ’ (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਚਉਪਦੇ, ਘਰ ੨) ਦੇ ਬਿਰਹਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਰਹਾ ਭਗਤੀ ਭਾਵ (“ਵਿਣੁ ਭਗਤੀ ਘਰਿ ਵਾਸੁ ਨਾ ਹੋਵੀ ਸੁਣਿਆਹੁ ਲੋਕ ਸਬਾਏ”) (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਛੰਤ ਜਾਂ “ ਗੁਰ ਸਬਦਿ ਵੀਚਾਰੀ ਨਾਹ ਪਿਆਰੀ ਨਿਵਿ ਨਿਵਿ ਭਗਤੀ ਕਰੇਈ”) (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਛੰਤ) ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਜੋਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਬਿਰਹਾ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ‘ਪਿਰ ਘਰਿ ਸੋਹੈ ਨਾਰਿ ਜੇ ਪਿਰ ਭਾਵਏ ਜੀਉ’ (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਛੰਤ) ‘ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਨਾ ਮਾਨੇ ਫਾਹੀ ਫਾਥੀ ਸਾਧਨ ਮਹਲੁ ਨ ਪਾਏ’, (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਛੰਤ) ‘ਧਨ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਰਿ ਜਿਨਿ ਪਿਰੁ ਜਾਣਿਆ ਜੀਉ। ਨਾਮ ਬਿਨਾ ਕੂੜਿਆਰਿ ਕੂੜੁ ਕਮਾਨਿਆ ਜੀਉ’ (ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਧਨਾਸਰੀ, ਛੰਤ) ਆਦਿ। ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਤੂੰ ਸੁਲਤਾਨ ਕਹਾ ਹਉ ਮੀਆ ਤੇਰੀ ਕਵਨ ਵਡਿਆਈ ॥

ਜੋ ਤੂੰ ਦੇਹਿ ਸੁ ਕਹਾ ਸੁਆਮੀ ਮੈਂ ਮੂਰਖ ਕਹਣੁ ਨ ਜਾਈ ॥”

(ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ-, ਚਉਪਦੇ, ਘਰ ੧)

ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ‘ਬਿਤੀ’ ਬਾਣੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਏਕਮ ਏਕੰਕਾਰੁ ਨਿਰਾਲਾ’ ਕਹਿਕੇ ਆਖਿਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ‘ਆਪ ਪਛਾਣੈ’ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਪਛਾਣਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਨੂੰ ਸਭ ਗਿਆਨ-ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਚੇਰੀ ਹੀ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ‘ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ’ ਸੁਣਾਉਣਾ ਕਿਹਾ ਹੈ :

“ ਜਾਗ ਸਲੋਨੜੀਏ ਬੋਲੈ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਾਮ ॥
ਜਿਨਿ ਸੁਣਿ ਮਨਿਅੜੀ ਅਕਥ ਕਹਾਣੀ ਰਾਮ ॥”
(ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਬਿਲਾਵਲ-ਚੌਪਦੇ, ਘਰੁ ੧ ਛੰਤ, ਦਖਣੀ)

ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਆਪਣੀ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਵਿਚ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਯੁੱਧ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਮਈ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਬਾਹਰਗਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅੰਤਰ-ਗਤ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਬਿਖ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਲੱਦੀ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਘੋਲ ਹੈ:

‘ਬਿਖੁ ਬੋਹਿਥਾ ਲਦਿਆ ਦੀਆ ਸਮੁੰਦ ਮੰਝਾਰਿ॥
ਕੰਧੀ ਦਿਸਿ ਨ ਆਵਈ ਨ ਉਰਵਾਰ ਨ ਪਾਰੁ ॥’
(ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ ੧)

ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਘੋਲ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ
‘ਮਾਗਰਮਛੁ ਫਹਾਈਐ ਕੁੰਭੀ ਜਾਲੁ ਵਤਾਇ ॥
ਦੁਰਮਤਿ ਫਾਥਾ ਫਾਹੀਐ ਫਿਰਿ ਫਿਰਿ ਪਛੋਤਾਇ ॥’
(ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ ੧)

‘ਸਬਦਿ ਮਰੇ ਤਾ ਮਾਰਿ ਮਰੁ ਭਾਗੋ ਕਿਸੁ ਪਹਿ ਜਾਉ ॥
ਜਿਸ ਕੇ ਭਰਿ ਭੈ ਭਾਗੀਐ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਾ ਕੋ ਨਾਉ ॥
ਮਾਰਹਿ ਰਾਖਹਿ ਏਕੁ ਤੂ ਬੀਜਉ ਨਾਹੀ ਬਾਉ ॥’
(ਮ.੧, ਰਾਗੁ ਮਾਰੂ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ ੧)

ਆਦਿ ਰਾਗ ਮਾਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਜੋ ਬਿਰਹਾ-ਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੈ, ਬਾਰਾਮਾਹ ਰਾਗੀਂ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਗੀਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਹਰ ਮਾਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਮਨ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਦਾ ਭਾਵ ਛਡਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੇਤ ਮਾਹ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਫੁਲਾਂ, ਭੰਵਰਿਆਂ, ਕੋਇਲਾਂ, ਅੰਬਾਂ ਜਾਂ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਇਉਂ ਭਾਵ ਤੀਖਣ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪਿਰੁ ਘਰ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਬਿਰਹਾ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ ॥’
ਅਤੇ ਸਾਵਣ ਵਿਚ ਇਹ ‘ਬਿਰਹਾ ਭਾਵ’ ਸਾਵਣ ਮਾਹ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ

‘ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ ਦਾਮਨਿ ਚਮਕ ਡਰਾਏ’
(ਮ.੧, ਰਾਗ-ਤੁਖਾਰੀ, ਛੰਤ, ਬਾਰਾਮਾਹ)

ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰਾਂ ਬਾਕੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ (ਛੰਤ) ਵਿਚ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ ਤੋਂ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰੇ ਤਕ ਬਿਰਹਾ-ਵਰਣਨ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਬਿਰਹਾ ਭਾਵ ਦੀ ਹੈ ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਾਰੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰਾਗੀਂ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ-ਭਾਵ ਦਰਸ਼ਨ, ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਭਾਵ ਉਲੀਕੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਰੁਮਾਂਸਿਕ ਅਤੇ ਸੌਦਰਯ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ.

‘ਭਵਜਲੁ ਬਿਨੁ ਸਬਦੇ ਕਿਉ ਤਰੀਐ’, (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਚੌਪਦੇ, ਘਰ- ੨)
ਅੰਧਲੇ ਕਿਆ ਪਾਇਆ ਜਗਿ ਆਇ’, (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਚੌਪਦੇ, ਘਰ- ੨)
‘ਸਾਸਤ੍ਰ ਬੇਦ ਤ੍ਰੈ ਗੁਣ ਹੋ ਮਾਇਆ’, (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਚੌਪਦੇ, ਘਰ- ੨)
‘ਆਤਮ ਮਹਿ ਰਾਮੁ ਰਾਮ ਮਹਿ ਆਤਮੁ’, (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ- ੨)
‘ਰੋਗੀ ਪ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਸਰਦਾ’, (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਚੌਪਦੇ, ਘਰ- ੨)
‘ਤੀਰਥ ਭਰਮੈ ਰੋਗ- ਨ ਛੂਟਸਿ ਪਤਿਆ ਬਾਦੁ ਬਿਬਾਦੁ ਭਇਆ’ (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ- ੨)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚਿੰਤਾ-ਜਨਕ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦੁਬਿਧਾ ਰੋਗ ਹੈ:

‘ਦੁਬਿਧਾ ਰੋਗੁ ਸੁ ਅਧਿਕ ਵਡੇਰਾ ਮਾਇਆ ਕਾ ਮੁਹਤਾਜ ਭਇਆ’ (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ- ੨) ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕ ਵਡੇਰੇ ਦੁਬਿਧਾ ਰੋਗ ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਲਝਾਉਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਦਰਸਾਂਦੇ ਹਨ:

‘ਗੁਰਮੁਖਿ ਸਾਚਾ ਸਬਦਿ ਸਲਾਹੈ ਮਨਿ ਸਾਚਾ ਤਿਸੁ ਰੋਗੁ ਗਇਆ’ (ਮ.੧ ਰਾਗੁ ਭੈਰਉ, ਅਸਟਪਦੀਆਂ, ਘਰ- ੨)

ਰਾਗ ਭੈਰਉ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾਤਮਿਕ

ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਹੈ।

(ਖ) ਰਾਗ ਸਿਰੀ

ਭਾਵ-ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਭਾਵ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਤਾਪ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ “ਗੁਰਮਤ ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਖਾਲਸ (ਸੁੱਧ) ਰਾਗ” (ਡਾ. ਚਰਣ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ ਪੰਨਾ 76●) ਮੰਨਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਬਾਕੀ ਰਾਗਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਅਧਿਕ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਅਸੀਂ ਏਥੇ ਇਸ ਰਾਗ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਵੱਖ ਖੰਡ ਵਿਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਨੇ ਹੀ ਯੋਗ ਸਮਝੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਜੇਠਾ, ਮੁਹਰੀ, ਮੁੱਖ ਜਾਣਕੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। (ਡਾ. ਚਰਣ ਸਿੰਘ, ਸ੍ਰੀ ਚਰਣ ਹਰਿ ਵਿਸਥਾਰ ਪੰਨਾ 76●) ਗੁਰੂ ਅਮਰ ਦਾਸ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ‘ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਗ ਹੈ’ (ਮ. ੩, ਸਲੋਕ, ਸਿਰੀ ਰਾਗੁ ਕੀ ਵਾਰ) ਕਹਿਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਇਹ ਰਾਗ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਤੁਲਜੇਂਦ੍ਰ ਅਤੇ ਵਿਅੰਕਟ ਮੁਖੀ ਇਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਖਦੇ ਹਨ। (Vide, T.V. Subba Rao, 'Studies in Indian Music,' Asia Publishing House, Lucknow, 1962, p.50) ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ ਵੀ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। (Vide, T.V. Subba Rao, 'Studies in Indian Music,' Asia Publishing House, Lucknow, 1962, p.53) ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਧਨ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਾਗ ਹੈ ਜੋ ਅਕਤੂਬਰ ਨਵੰਬਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਵਾਮੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਧਨ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੈਸ਼ਪ ਲੇਖਕ ਅਨੁਸਾਰ ਟੱਕਾ ਰਾਗ ਵੀ ਲਛਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੈ। ਕਿਆਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਰਾਗ ਮਗਰੋਂ ਜਾਕੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। (O.Gosvami, 'The Story of Indian Music Its Growth and Synthesis', p. 84.) ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ‘ਕਿਸਮਤ ਅਤੇ ਸੌਦਰਯ’ (Encyclopaedia of Religions and Ethics, Vol., IX, p.44) ਸ਼ਾਇਦ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੌਦਰਯ-ਰੂਪ ਦੀ

ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ :

‘ਮੋਤੀ ਤ ਮੰਦਰ ਊਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਾਉ ॥
ਕਸਤੂਰਿ ਕੁੰਗੁ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ ॥

ਧਰਤੀ ਤ ਹੀਰੇ ਲਾਲ ਜੜਤੀ ਪਲਘਿ ਲਾਲ ਜੜਾਉ ॥
ਮੋਹਣੀ ਮੁਖਿ ਮਣੀ ਸੋਹੈ ਕਰੇ ਰੰਗਿ ਪਸਾਉ ॥’
(ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ)

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜਦ ਅਜਿਹੇ ਸੌਦਰਯ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧੀ “ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ” ਕਹਿਕੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਸੁੰਦਰਤਾ, ਜੋ ‘ਮਾਇਆ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਟਲ ਸੱਚ ਵਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੋ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਨੂੰ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦਾ ਸੌਦਰਯ ਅਟਲ ਸੌਦਰਯ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹੋ ਕਿ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਧਨ ਸੰਬੰਧੀ ਰਾਗ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਸਾਧਾਰਣ ਧਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਪਾਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

“ਸੁਲਤਾਨ ਹੋਵਾ ਮੇਲਿ ਲਸਕਰ ਤਖਤਿ ਰਾਖਾ ਪਾਉ ॥.....
ਮਤ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ ॥”
(ਮ. ੧ ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਘਰੁ ੧)

ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਏਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਾਇਆ-

ਵਾਦੀ ਵਸਤਾਂ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਾਂ ਨੂੰ

‘ਲਭੁ ਕੁਤਾ ਕੂੜੁ ਚੂਹੜਾ ਠਗਿ ਖਾਧਾ ਮੁਰਦਾਰ’,
(ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਘਰੁ ੧)

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ‘ਰਸ’ ਸ਼ਬਦ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਧਨ ਦਾ ਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ :

‘ਰਸੁ ਸੁਇਨਾ ਰਸੁ ਰੁਪਾ ਕਾਮਣਿ ਰਸੁ ਪਰਮਲ ਕੀ ਵਾਸੁ ॥
ਰਸੁ ਘੋੜੇ ਰਸੁ ਸੇਜਾ ਮੰਦਰ ਰਸੁ ਮੀਨਾ ਰਸੁ ਮਾਸੁ ॥
ਏਤੇ ਰਸ ਸਰੀਰ ਕੇ ਕੈ ਘਟਿ ਨਾਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥’

(ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਘਰੁ ੧)

ਅਜਿਹੇ ਧਨ, ਲਬ, ਕੂੜ, ਠਗੀ, ਰਸ ਆਦਿ ਪਰਮ ਸਤਿ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ ਦ੍ਰਿੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਅਜਿਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਸੰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਵਣਜ ਕਰਹੁ ਵਣਜਾਰਿਹੋ ਵਖਰੁ ਲੇਹੁ ਸਮਾਲਿ ॥
ਤੈਸੀ ਵਸਤੁ ਵਿਸਾਰੀਐ ਜੈਸੀ ਨਿਬਹੈ ਨਾਲਿ ॥
ਅਗੈ ਸਾਹੁ ਸੁਜਾਣ ਹੈ ਲੈਸੀ ਵਸਤੁ ਸਮਾਲਿ ॥” (ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਘਰੁ ੧)

ਅਸੀਂ ਕਿਹੜੇ ਧਨ, ਸੰਪਤੀ ਜਾਂ ਵਸਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਹੈ ? ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਇਸ ਉਕਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਝੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਸਾਧਾਰਣ ਧਨ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ :

“ਪ੍ਰਭੁ ਹਰਿ ਮੰਦਰੁ ਸੋਹਣਾ ਤਿਸੁ ਮਹਿ ਮਾਣਕ ਲਾਲ ॥
ਮੋਤੀ ਹੀਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਕੰਚਨ ਕੋਟ ਰੀਸਾਲ ॥” (ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਪਦੇ)
ਜਾਂ
“ਆਪੇ ਰਤਨੁ ਪਰਖਿ ਤੂੰ ਆਪੇ ਮੋਲੁ ਅਪਾਰੁ ॥

.....
ਆਪੇ ਹੀਰਾ ਨਿਰਮਲਾ ਆਪੇ ਰੰਗ ਮਜੀਠ ॥
ਆਪੇ ਮੋਤੀ ਉਜਲੇ ਆਪੇ ਭਗਤ ਬਸੀਠ ॥” (ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਪਦੇ)
ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਧਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਸਤਰੀ-ਸਰੂਪ ਲਛਮੀ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਰੂਪ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ‘ਪਿਰ’ (ਪਰਮ-ਸਤਿ) ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿਰ-ਵਿਛੁਣੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੋਹਾਗਣ ਅਤੇ ਪਿਰ-ਸੰਗ ਰਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ਸੋਹਾਗਣ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੁਆਲੇ ਹੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

‘ਪ੍ਰਿਯ ਜੀਵਣੁ ਦੋਹਾਗਣੀ’, ‘ਗੁਣਵੰਤੀ ਗੁਣ ਵੀਥਰੈ ਅਉਗੁਣਵੰਤੀ ਝੂਰਿ ॥ ਜੇ ਲੋੜਹਿ ਵਰੁ ਕਾਮਣੀ ਨਹ ਮਿਲਿਐ ਪਿਰ ਕੂਰਿ ॥’, ‘ਆਵੁਹ ਭੈਣੇ ਗਲਿ ਮਿਲਹ ਅੰਕਿ ਸਹੇਲੜੀਆ’, ‘ਪਿਰ ਰਿਸਾਲੁ ਤਾ ਮਿਲੈ’, ‘ਜਾਇ ਪੁਛਹੁ ਸੋਹਾਗਣੀ’, ‘ਪੁੱਧੇ ਪਿਰ ਬਿਨੁ ਕਿਆ ਸੀਗਾਰ’ ਆਦਿ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

‘ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੋਹਿ’, ‘ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਮਛਲੀ ਨੀਰ’। ‘ਰੇ ਮਨ ਐਸੀ ਹਰਿ ਸਿਉ ਪ੍ਰੀਤਿ ਕਰਿ ਜੈਸੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਮੇਹ’ ਆਦਿ।

ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਸਖਤ ਗਰਮੀ ਅਤੇ ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਿਆ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ

‘ਅਗੀ ਸੋਤੀ ਜਾਲੀਆਂ ਭਸਮ ਸੋਤੀ ਰਲਿ ਜਾਉਂ’, ‘ਜਲਿਆ ਸਭਿ ਸਿਆਣਪਾ’, ‘ਤਨੁ ਜਲ ਬਲਿ ਮਾਟੀ ਭਇਆ’, ‘ਜਲਿ ਬਲੀਐ ਅਭਿਮਾਨ’, ‘ਅੰਕ ਜਲਉ ਤਨੁ ਜਾਲੀਅਉ ਮਨੁ ਧਨੁ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਇ’, ਆਦਿ

ਰਾਹੀਂ ਜਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਖਤ ਗਰਮੀ ਦਾ ਹੀ ਵਿਵਰਣ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਹਰਿ ਗੁਰੂ ਸਰਵਰੁ ਸੇਵਿ’, ‘ਤੂ ਦਰਿਆਉ ਦਾਨਾ ਬੀਨਾ’, ‘ਤੂ ਸਰਵਰੁ ਤੂ ਹੋਸ’, ‘ਜੈਸੀ ਜਲ ਕਮਲੋਹਿ’। ‘ਜੈਸੀ ਚਾਤ੍ਰਕ ਮੇਹ’, ‘ਬਿਨ ਜਲਿ ਕਮਲੁ ਸੁ ਨਾ ਬੀਐ ਬਿਨੁ ਜਲ ਮੀਨ ਮਰਾਇ’, ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਗਰਮੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਉਲਟ ਜਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿਰੀ ਰਾਗ ਵਿਚ ਅਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦੇ ਅਨਿਕ-ਪੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਕੇ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਅਧਿਕ ਹੀ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ‘ਜੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਜੋਗੀਆਂ ਤੂ ਭੋਗੀ ਅੰਦਰਿ ਭੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਏਸੇ ਰਾਗ ਵਿਚ ਹੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਕੂਲ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੀ ‘ਨਦਰਿ’ ਜਾਂ ‘ਪ੍ਰਸਾਦਿ’ (ਮ. ੧, ਜਪੁ) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।, ਜਿਸ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ‘ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ’ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ :

“ਕਿਆ ਹੰਸੁ ਕਿਆ ਬਗੁਲਾ ਜਾ ਕਉ ਨਦਰਿ ਕਰੇਇ ॥
ਜੋ ਤਿਸੁ ਭਾਵੈ ਨਾਨਕਾ ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ ਕਰੇਇ ॥” (ਮ. ੧, ਰਾਗੁ ਸਿਰੀ, ਸਲੋਕ)

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਰਾਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਕੀਰਣ ਜਗਤ ਜਾਂ ‘ਮਾਇਆ’, ‘ਭਰਮ’, ਸੁਪਨੰਤਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਕਾਗਹੁ ਹੰਸੁ’ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕਾਗਹੁ ਹੰਸ ਬਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ‘ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ’ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਿਰੀ ਰਾਗ- ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ‘ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ’ ਆਖਿਆ ਹੈ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ‘ਸੰਪੂਰਣ ਮਨੁੱਖ’ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਨੂੰ ‘ਸੰਪੂਰਣ ਰਾਗ’ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ, ਰਾਗ-ਪੱਖ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਬੀਨ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਹੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ-ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦੇਣ : ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪੌਰਾਣਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ‘ਸ਼ਿਵ’, ‘ਲਛਮੀ’, ‘ਨਾਰਦ’ ਆਦਿ ਤੋਂ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਿਛੇ ਅਸੀਂ ਸੰਕੇਤ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ। ਭਾਰਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਸਾਮ’ ਵੇਦ ਵਿਚ ਹੀ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ। ਭਰਤਮੁਨੀ ਨੇ

‘ਨਾਟ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਨਾਟ, ਨ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਵੱਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਵੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਸਨਾਤਨੀ ਕਾਲ (600-500 ਪੂ.ਈ.) ਵਿਚ ਜਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ‘ਰਾਮਾਇਣ’ ਸਮੇਂ (400 ਪੂ.ਈ.) ਰਾਗਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। (Swami Prajnanananda, 'Historical Development of Indian Music', Firma K.L. Mukhopadhyay, 6/1A, Banchharam Akuru Lane, Calcutta-12, 1960 p.86)

ਪਰ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ‘ਰਾਮਾਇਣ’ ਅਤੇ ‘ਮਹਾਂਭਾਰਤ’ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ। ਵੇਦ ਅਤੇ ਇਹ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਰਾਗ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੰਗਦੇਵ (1210-1247) ਦਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ’ ਤੇਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਸੁਧਾਕਲਾਸ਼ (1324) ਦੇ ‘ਸੰਗੀਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦ’ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਉਪਨਿਸ਼ਦਸਾਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗੀਤ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। 15ਵੀਂ ਸਦੀ (1450) ਵਿਚ ਰਾਣਾ ਕੁਬਕਰਣ ਮਹਿਮਿਦ ਨੇ ‘ਰਾਸ਼ੀਕਪਰੀਯ’, ‘ਸੰਗੀਤ-ਮਿਮਾਸਾ’ ਅਤੇ ‘ਸੰਗੀਤਰਾਜ’ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗੀਤ-ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਨੇ ਅਗੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀ ਨਾਥ (1460 ਜਾਂ 1560), ਹਰੀ ਨਾਯਕ (1500 ਦੇ ਨੇੜੇ), ਮਦਨ ਪਾਲ ਦੇਵ (1528), ਖੇਮਕਰਣ (1570) ਨੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ‘ਸੰਗੀਤ-ਰਤਨਾਕਰ ਟੀਕਾ’, ‘ਸੰਗੀਤਸਾਰ’, ਆਨੰਦ ਸੰਜੀਵਣ’, ‘ਰਾਗਮਾਲਾ’ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਜੋ ਸੁਮੇਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੱਝ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਕਾਵਿ-ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਾਗ-ਆਧਾਰਿਤ ਵੀ ਉਪਲਬੱਧ ਹੈ। ਜੈ ਦੇਵ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਗ੍ਰੰਥ ‘ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ’ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ‘ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ’ ਵਿਚ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਰਾਧਾ ਅਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਦੀ ਬਸੰਤ ਰੁੱਤ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ ਵਿਚ

ਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹੀ ਰਾਧਾ ਆਪਣੇ ਰੋਸ-ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਵੇਖੋ : Radha Kamal Mukerjee, 'The Flowering of Indian Art'. Asia Publishing House Bombay, 1964 p. 248) ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਰਚੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਤ ਕਵੀ ਰਵਿਦਾਸ, ਨਾਮਦੇਵ, ਕਬੀਰ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਰਾਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ‘ਕੀਰਤਨ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜੈ ਦੇਵ ਦੀ ਰਚਨਾ ‘ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ’ ਬਾਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰੀ ਦੇ ਜਗਨਨਾਥ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਨ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਦਾਸੀਆਂ ਨਿਤ ਨੇਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਸਨਾਤਨੀ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਰੂਪ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। (Swami Prajnanananda, 'Historical Development of Indian Music', p.195.) ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਭਗਤੀ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਾਂ ਲਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕੀਰਤਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਗੁਣਵਾਦੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਗਿਆਨ-ਭਾਵ ਇੱਕ ਸੁਰ ਹੋਕੇ ਪਰਮ-ਸਤਿ ਦੇ ਅਦ੍ਵੈਤਵਾਦੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਨੂੰ ਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕਲਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਧਵੀਂ ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਢਿੱਲਾ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਤਰੀ-ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਉਤੇ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਸੂਫ਼ੀ ਲੋਕ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਮੀਪ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭਾਰਤੀ

ਮੁਸਲਿਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਾਂਝ ਸਦਕੇ ਹੀ ਪਿਛੋਂ ਜਾ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਸਮੇਂ 'ਦਰਬਾਰੀ' ਰਾਗ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਤਮ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗਿਣਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੁਸੈਨੀ, ਜ਼ੰਗੁਲ (Zangula), ਹੇਜ਼ਾਜ਼ (Hazaj), ਨੌਰੋਜ਼ (Nowroz), ਸ਼ਹਾਨਾ (Shahana) ਆਦਿ ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਕਲਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹਰ ਥਾਂ ਹੀ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਅਰਬ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਵੀ ਅਭੇਦਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਰਵਉਤਮ ਪੱਖ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤਕਲਾ ਅੰਤਿਮ ਅੰਤਿਮ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਰੰਗੀਣ ਬਣ ਗਈ। (ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਵੇਖੋ : O Gosvami, 'The Story of Indian Music,' p. 275) ਭਾਰਤੀ ਮੁਸਲਿਮ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਗਤੀ-ਧਾਰਾ ਨੇ ਵੀ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਧਾਰਾ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪੋ ਆਪਣੀਆਂ ਦੇਸ਼-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਸੰਗੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਹੀ ਇਲਾਕਾਈ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਢਾਲ ਲਿਆ (ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਵੇਖੋ : O Gosvami, 'The Story of Indian Music,' p. 270) ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਸੀਮਤ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਸੀਮਤਾ ਵਲ ਮੌਲਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਸੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਲੈਣਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਕਲਾ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ

ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਹੀ ਪਾਲਣਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਉਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਆਵਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਨਾਤਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਸਮਾਜ-ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾਲ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋਵੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਗੀਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਪਾਕੇ ਕੇਵਲ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੀਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਵੇ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਅਗੇ ਅਨਿਕ ਲੋਕ-ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ-ਬੱਧ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਨੁਕੂਲ ਢਾਲ ਕੇ ਲੋਕ-ਪੱਧਰ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਰਾਗ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸਾਮੂਹਿਕ ਬਿੰਬ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਖੁਸ਼ਰੋ ਨੇ ਬਹਾਰ (Bahar), ਸਾਜ਼ਗਿਰੀ (Sajgiri), ਜ਼ੀਲਫ (Zeelaf) ਆਦਿ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਮੌਲਿਕ ਰਾਗ 'ਮਾਝ' ਦੇ ਵੀ ਕਰਤਾਰੀ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਇਉਂ ਸਾਰਿਆਂ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਪਰਿਵਰਤੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ 'ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ' ਦੀ ਪਰਿਪਾਟੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਕਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਥਾਂ ਹੈ।

(ਪੁਸਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਵਿਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

THE SIKH REVIEW
(A Monthly Magazine)

116, Karnani Mansion
25-A, Park Street, Kolkata

ਪ੍ਰਤਾ ਮਾਤਾ ਕੀ ਆਸੀਸ

ਸੁਮੀਤ ਕੌਰ

ਗੂਜਰੀ ਮਹਲਾ ੫
ਜਿਸ ਸਿਮਰਤ ਸਭਿ ਕਿਲਵਿਖ ਨਾਸਹਿ
ਪਿਤਰੀ ਹੋਇ ਉਧਾਰੇ॥
ਸੋ ਹਰਿ ਹਰਿ ਤੁਮ ਸਦ ਹੀ ਜਾਪਹ
ਜਾ ਕਾ ਅੰਤੁ ਨ ਪਾਰੇ॥੧॥
ਪ੍ਰਤਾ ਮਾਤਾ ਕੀ ਆਸੀਸ॥
ਨਿਮਖ ਨ ਬਿਸਰਉ ਤੁਮ ਕਉ ਹਰਿ ਹਰਿ
ਸਦਾ ਭਜਹੁ ਜਗਦੀਸ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥
ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਮ ਕਉ ਹੋਇ ਦਇਆਲਾ
ਸੰਤਸੰਗਿ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੀਤ॥
ਕਾਪਤੁ ਪਤਿ ਪਰਮੇਸਰੁ ਰਾਖੀ
ਭੋਜਨੁ ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤਿ॥੨॥
ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਹੁ ਸਦਾ ਚਿਰੁ ਜੀਵਹੁ
ਹਰਿ ਸਿਮਰਤ ਅਨਦ ਅਨੰਤਾ॥
ਰੰਗ ਤਮਾਸਾ ਪੂਰਨ ਆਸਾ
ਕਬਹਿ ਨ ਬਿਆਪੈ ਚਿੰਤਾ॥੩॥
ਭਵਰੁ ਤੁਮਾਰਾ ਇਹੁ ਮਨੁ ਹੋਵਉ
ਹਰਿ ਚਰਣਾ ਹੋਹੁ ਕਉਲਾ॥
ਨਾਨਕ ਦਾਸੁ ਉਨ ਸੰਗਿ ਲਪਟਾਇਓ
ਜਿਉ ਬੁੰਦਹਿ ਚਾਤ੍ਰਕੁ ਮਉਲਾ॥੪॥੩॥੪॥

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰਨਾ 496)

ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਰਾਗ ਗੂਜਰੀ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਪੰਨਾ 496 ਤੇ ਅੰਕਿਤ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਚਾਰ
ਪਦੇ ਹਨ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਬਣਤਰ ਦੇ
ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜੇਕਰ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਰਹਾਉ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ
ਤਾਂ ਰਹਾਉ means Central Idea ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਾਡਾ
ਫਰਜ਼ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਹਾਉ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
ਵੀਚਾਰੀਏ।
ਪਦਾ ਰਹਾਉ: ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ
ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਆਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਗੁਰੂ

ਸਾਹਿਬ ਸਾਨੂੰ ਆਸੀਸ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰੇ ਮਾਤਾ
ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸਲੀ ਆਸੀਸ ਕੀ
ਹੈ?

What are real blessings? And what should
be bless our Children with? Materialistic
happiness or spiritual happiness.

ਜੇਕਰ ਦੁਨੀਆਵੀਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਜਾਂ ਧਨ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ
ਆਸੀਸ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬ
ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਮਾਤਾ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੁਚੇਤ (alert) ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬ
ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮਨ ਦਾ ਚੈਨ ਅਤੇ ਆਤਮਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲੇ। So
he is blessing us with inner peace and
Spiritual hapiness. ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ
ਫਿਕਰ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰੂ
ਦਾ ਸੱਚ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਲੈ ਲੈ ਜੋ ਤੇਰੇ ਸਦਾ ਸੰਗ ਰਹੇਗਾ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਨਿਮਖ ਨ ਬਿਸਰਉ ਤੁਮ ਕਉ
ਹਰਿ ਹਰਿ ਸਦਾ ਭਜਹੁ ਜਗਦੀਸ॥੧॥ ਰਹਾਉ॥ ਐ
ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਅੱਖ ਦੀ ਪਲਕ ਦੇ ਝਪਕਣ ਜਿਹਨਾਂ ਸਮਾਂ ਵੀ
ਰੱਬ ਜੀ ਤੈਨੂੰ ਨ ਵਿਸਰਨ ਤੇ ਤੇਰੇ ਕੰਮ, ਵਿਚ ਰੱਬ ਜੀ ਦੀ
ਝਲਕ ਆ ਜਾਵੇ।

ਪਦਾ ਪਹਿਲਾ : ਜਿਸ ਸਿਮਰਤ....ਅੰਤ ਨ ਪਾਰੇ॥੧॥

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਦੇ ਵਿਚ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਰੱਬ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ
ਦੁਨਿਆਵੀਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਅਤੇ ਧਨ ਪਦਾਰਥ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ
ਕਰ ਲਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਕਾਰ (evildoeds) ਘੇਰ ਹੀ ਲੈਂਦੇ
ਹਨ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਲਵਿਖ, ਭਾਵ ਵਿਕਾਰ

(bad deeds, bad qualities) ਤੇਰੇ ਨੇੜੇ ਨਾ ਆਉਣ।

ਅੱਗੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ - ਪਿਤਰੀ ਹੋਇ ਉਧਾਰੋ।।

ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰੇ ਹੋਏ ਪਿਤਰਾ ਨਮਿਤ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਕਰਮਕਾਂਡ ਕੀਤੇ ਜਾਏ ਹਨ ਤਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਉਧਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। So we have to fix up our actions, our thought in our present life itself, develop positivity, do good deeds and our ancestors will get mukti automatically.

ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਂ ਪਿਤਰਾਂ ਦੀ ਮੁਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਹਰਿ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ ਕੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਜੀਊ ਕੇ ਮੁਕਤੀ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਦੂਜਾ ਪਦਾ : ਸਤਿਗੁਰ ਤੁਮ ਕਉ...ਕੀਰਤਨੁ ਨੀਤ।।੨।।

ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਤੂੰ ਸਚ ਦੀ ਸੰਗਤ ਕਰ। ਜੇਕਰ ਸਤਿਗੁਰ ਦੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਤੇਰੀ ਆਤਮਾ ਨਾ ਭੋਜਨ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਪੱਤ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਆਤਮਕ ਇੱਜ਼ਤ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਧਨ, ਪਦਾਰਥ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚੀ ਰਹੇ, ਪਰ ਅਗਰ ਕੋਈ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਗਲਤ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਪਕੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ then he loses respect in the society। ਜਦੋਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾੜੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਆਤਮਕ ਮੌਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਮਨੁੱਖ ਤੂੰ ਰਬ ਦੀਆਂ ਵਡਿਆਈਆਂ ਦਾ ਭੋਜਨ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇ, ਫੇਰ ਤੇਰੀ ਆਤਮਕ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।

ਪਦ ਤੀਜਾ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪੀਵਹੁ...ਬਿਆਪੈ ਚਿੰਤਾ।।੩।।

ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਾਂ ਜੋ

ਕਦੇ ਨਾ ਮੁੱਕੇ। ਪਰ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਅਨੰਦ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਵਿਕਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਅਤੇ ਫਿਕਰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਸ ਪਦੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤੀ ਪੀ, ਸਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈ ਲੈ। Attach yourself to truth and true knowledge and you will automatically be spiritually balanced and will not fall for wrong actions and will not face worry, fear, anxiety. ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਅਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮਨ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਰਜ ਜਾਵੇ। So you become content and you are not greedy for materialise wants. So if you are contented, no worry, fear etc. ਜੇਕਰ ਮਨੁੱਖ ਇਛਾ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗੀ।

ਪਦਾ ਚੌਥਾ : ਭਵਰੁ ਤੁਮਾਰਾ...ਚਾੜ੍ਹਕੁ ਮਉਲਾ।।੪।।

ਤੇਰਾ ਮਨ ਉਸ ਭਵਰੇ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਿਹੜਾ ਕਵਲ ਰੂਪੀ ਹਰੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ ਲਿਪਟਿਆ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸਚ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕਮਿਕ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾੜ੍ਹਕ ਪੰਛੀ ਸਵਾਤੀ ਬੂੰਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮਨ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤ, ਸੰਤੋਖੀ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬੇਅਸਰ ਕਦੇ ਡੋਲਦਾ ਨਹੀਂ।

Application in Daily Life

Conclusion : Points to Remember (Secret Message in Shabad)

1. ਸਚ ਦਾ ਗਿਆਨ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਸਦਾ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਵੇਗਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਰੱਬ ਜੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰੱਖ।
2. ਤੇਰੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਰੱਬ ਜੀ ਦੀ ਝਲਕ ਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣਾ behaviour, dealings ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਪਵੇਗਾ।
3. ਦੂਜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਅੱਛੇ Thoughts ਰੱਖਣਾ So be

positive about yourself and others around you because with this your behaviour will automatically change for the better.

4. ਸੰਤੋਖੀ ਹੋ ਜਾਣਾ। (Being content, you will

not be greedy and you can share your earning with needy people around.

RH#4, Konark, Pooram, Mondhwa-Pune
Ph : 9822033098, 9970158311

Communication Centre Formal Restaurants Exhibition Rooms Accommodation Informal Eating Tours & Travels Conferencing Floral Shop	 THE AROMA	Premium Event Centre Millennium Centre Deliberations Abhinandan Exporama Mind Set Art Craft
<p align="center"> Sector: 22 - C, Chandigarh, Ph.: 2700045-48 Fax : 0172-2700051 E-mail : hotelaroma@glide.net.in Website : www.hotelaroma.com </p>		

MESSAGE	ADVICE	APPEAL
<p align="center"> IF YOU CHOOSE TO HELP NEEDY </p> <p align="center"> YOU CAN JOIN TEAM HELP NEEDY </p>		

SEWAKS' Charitable Trust (Regd.)

Regd. Office : SCO 1104 - 05, First Floor, Sector 22-B, Chandigarh-160 022
 Tele : 93161-36238, 98786-36268, 98141-01806
 E-mail : sewaks@sewaks-helpneedy.com, website : www.sewaks-helpneedy.com
 B.O. : 2477, 15TH LANE, DASMESH NAGAR, GILL ROAD, LUDHIANA PH.: 2490820, MOB.: 98156-18154
 TRUST CENTRE HARYANA : Sewaks' Sewa Centre, Lal Kothi, Village Behlon, Morni Hills, Panchkula
 TRUST CENTRE PUNJAB : Medical Sewa Centre, Village Jhanjeri, P.O. Landran, Tehsil Kharar, Distt. S.A.S Nagar
 ASSOCIATES : Gurmat Parsar Medical Sewa Centre, Mundi Kharar, Distt. S.A.S. Nagar (Punjab)
 ASSIST - HELP : Like minded Charitable Institutes having similar Aims & Objects

IN THE SERVICE OF HUMANITY, SINCE 1994

ਮਰਦਾਨਾ, ਭਾਈ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ

ਮਰਦਾਨਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਹਾਗੜਾ ਰਾਗ ਪੈਂਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਧੜੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਮ.੪ ਦੀ ੧੨ਵੀਂ ਪਉੜੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਸਲੋਕ ਗੱਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਲਈ ਭੂਮੀ ਤਿਆਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ- ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੀਜੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇਸ਼ ਸਲੋਕ ਮਰਦਾਨਾ ੧ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰਚੈਤਾ ਕੌਣ ਹੈ? ਇਸ ਪਰਤ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਾਰੇ ਦੇ ਮਤ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ। ਇਕ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਰੱਮ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵਸੇ ਕੁਰਮ (ਖੁਰਮ) ਨਗਰ ਵਿਚ ਇਹ ਸਲੋਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਵੱਲੋਂ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਇਸ ਨੇ ਸੰਨ 1534 ਈ: (1591 ਬਿ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਕੇ ਉਚਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਜਾਂ ਮਰਦਾਨੇ ਵੱਲੋਂ ਤਿਆਗੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਮਾਰਕ ਬਣਾਇਆ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਜਨਮ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚ ਮਿਤੇ ਵੀ ਅਤੇ ਮਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤ ਭੇਦ ਮਹਲਾ ੧ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਧਿਕ ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਨਾਂ/ਸੰਮਤਾਂ ਨੂੰ ਬੀੜ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਸ ਦਾ ਲੜਕਾ ਦਰਜ ਹੈ, ਕੇਵਲ ਮਰਦਾਨਾ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹਜਾਦਾ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਕੀਰਤਨ ਵੇਲੇ ਰਬਾਬ ਫਲਸਰੂਪ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕਰਤ੍ਰਿਤਵ ਸੰਦਿਗ਼ਧ ਹੈ। ਵਜਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ।

ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦਾ ਇਕ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਤਿੰਨਾਂ ਮਿਰਾਸੀ ਸਾਥੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1459 ਈ. ਸਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰੂਪਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ (1516 ਬਿ.) ਵਿਚ ਮੀਰ ਬਾਦਰੇ ਵਿਚ ਘਰ ਲੱਖੋ ਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੱਚੇ ਅਤੇ ਕੁੱਖੋਂ ਤਲਵੰਡੀ ਰਾਇ ਭੋਏ ਕੀ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨਸ਼ੇ ਵਾਲੀ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਸੇਖੂਪੁਰਾ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਰਬਾਬ ਉੱਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਜਾਉਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਸਤਿਸੰਗਤਿ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਵ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-ਸਤਸੰਗਤਿ ਸਿਉ ਵੀ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀਆਂ ਮੇਲਾਪੁ ਹੋਇ ਲਿਵ ਕਟੋਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੀ ਪੀ ਪੀ ਉਦਾਸੀਆਂ ਵੇਲੇ ਇਹ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਟਹਿ ਬਿਕਾਰ। (ਗੁ. ਗ੍ਰੰ. 553)

(ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

Now you can read Amrit Kirtan
& Download Kirtan of Dr. Jagir Singh from
www.amritkirtan.com

Send this information
to your friends

GURU AAK'S REVELATION | ARCHITECTURAL PERSPECTIVE

Review of Dr. S.S. Bhatti' Book "Guru Nanak Bani-Revelation, Mysticism, Creativity.

Published by HARMAN PUBLISHING HOUSE

A-23, Naraina Industrial Area, Phase-II

NEW DELHI-110028; Landline: 011-41418518

Pritam Singh Kohli, I.A.S (Retd.)

Based on the Thesis for his second PhD by an eminent Architect, Dr. S.S. Bhatti, deeply steeped in Guru Nanak's teachings through the parental guidance and inspiration right from his childhood, his book has a decidedly unique Sikh mystical tone and content. It is an attractive, accessible book that reflects not only the great learning of its author, but also his personal experience of Sikh life of action and its mystical longings and strivings. Giving cogent reasons for his preference, Bhatti dares to cross disciplinary, generic, and denominational boundaries in order to project his concept of "Creative Mysticism" in preference to the traditional notions of religion. Written in the context of an altogether new perspective of Architecture, not attempted by any one else so far, Bhatti fully utilizes his expertise as an Architect and joins his forceful utterance to the voice of those of a very limited number of Sikh scholars who have written on Sikh mysticism. He deplores the neglect of mystical/spiritual theology. This book sends out a strong message for recovering these lost branches of theological study, which enable us to focus on the questions intrinsic to theology, namely, the nature of God's reality and our human capacity to know God. The work on the whole is impressive, and its style simple, dignified, and forceful while the language is clear, and the reasoning, in the main, logical. Bhatti draws upon the Sikh Scripture freely and buttresses his position with relevant quotes from Guru Nanak Bani. This is a magnificent book—painstakingly researched and gracefully written. It offers a perceptive study of Guru Nanak's Bani with particular reference to his mystical theology. It establishes clearly that Guru Nanak Bani is God's Revealed Word and shows that his Bani is none of these things: Mythology [Purest creation of the human imagination as TS Eliot had most aptly defined it], Metaphysics [branch of Philosophy that is purported to think things out to their ultimate significance], the Muse [Poetry which is the product of imperatives of prosody and literary rules enunciated by others], nor Science that has for its method hypotheses, theories, instrumentation, and lab models and experiments, not even Mysticism of the known variety which, as religion of the élite, has no use for the common man. Guru Nanak's Revelation, being a verbal direct Revelation, implies that the Guru is not using any of his own faculties in conjuring up the make-believe world of Mythology or indulging in ratiocinative cerebration of Science or imagining romanticism as one comes across in Poetry...he is quite simply describing what the Primal Person has Himself shown him. In his concept of Creative Mysticism, Bhatti treats Mysticism as Experience, and Creativity as its Expression. According to him, Mysticism, at its profoundest, is creative, and Creativity, at its highest, is mystical. Since the two come simultaneously from The Source by the same means, Revelation, they are the most authentic portrayal of Truth, as the Chief Attribute of God, and thus communicable even to the common man as

an expression of love that is god's unique unlettered language! The author has succeeded in showing the unique significance of Guru Nanak Bani in the context of world religions by carefully selecting the most representative tenet in each case without resorting to paraphrasing to avoid distortion. Dr Bhatti, who holds three PhDs, including one on Sri Harmandar Sahib, Amritsar, has, indeed, revealed Japuji to be the Architecture of the Soul'. For this reason, coming unexpectedly as it does from an architect his work is certainly a work of inspiration rather than mere scholarship. His home had the right ambience in which such a divine influence would directly and immediately be exerted upon his mind. His grandfather read Sukhmani Sahib all his life, and his self-taught versatile father Sardar Balwant Singh, with unshakable faith in Guru Nanak Dev's Shabad, designed two of Sikh Faith's historic monuments: Gurdwara Panja Sahib, Hassan Abdal, and Takhat Sri Keshgarh, Anandpur Sahib. Above all, he successfully put his son Dr Bhatti on the Godlit Path of Gurbani on which is mortal journey has gained stronger and stronger foothold every passing day. Dr Bhatti's book may rank as among the best defences of Creative Mysticism brought forth by the Sikh Faith. It successfully achieves the objectives which the author had set forth his novel study. This volume is an excellent addition to the scant literature on Sikh mysticism, covering as it does a wide range of social dimensions of Sikhism, besides providing innovative framework and insights for several important areas for further research. Contents of the Book: To meet the requirements of the title of the book: "Guru anak's Bani: Revelation, Mysticism and Creativity" the book comprises eight chapters titled: An Architect's Approach to Religion; An Architect's Approach to Creative Mysticism; Revelation; Architecture of the Japuji; Mental Constructs of Guru Nanak's Bani; Guru Nanak's Revelation; Guru Nanak's Creative Mysticism; and Assessment. Chapter I: Bhatti perceives Religion from the perspective of Architecture as "an Edifice of Faith, upraised of the same elements—Space, Structure, Form and Time requiring human beings to live "exuberantly" instead of treating Religion as "lack-lustre obligation". He attempts to show that Guru Nanak's Bani, with focus on Japuji is none of these—Mythology, Metaphysics and Poetry. Chapter II: Giving brief description of mysticism and of creativity, Bhatti asserts that their mutually integrated product that he names as Creative Mysticism is difficult to hold. "Guru Nanak Bani is a paragon of creative mysticism, exhorting as it does the common man to a life of Sachiar, as pragmatic spirituality, during workaday existence." Describing various levels atwhich life functions, it is emphasised that the mind works at its full capacity in the realm ofCreative Mysticism. The imperatives and criteria of Creative Mysticism are fully described. Summing up, Bhatti opines that "In Guru Nanak's Bani, Revelation makes his Mysticism a Timeless Experience and his CREATIVITY a Universal Expression for communicating Lord's Word (Shabad) for the general weal of all humankind." Chapter III: The concept of Revelation as prevalent in different religious traditions is described. The objective is to provide "the necessary matrix in which to see the distinctive features of the Guru's Revelation" and to evaluate the nature and scope of Guru Nanak's Creative Mysticism. It is the nature of Guru Nanak's Revelation that distinguishes his Bani from all forms of Poetry, as a literary art. There is something which sets his Revelation apart from other

forms of Revelation known to students of Religion. Chapter IV deals with the Architecture of Japuji, its design, structure and form: Elements which manifest the objectives, stages, and means for the transformation of human beings, and are thus building blocks of Creative Mysticism. Chapter V deals with the Mental Constructs for Guru Nanak's Bani: (i) Mysticism, its nature and significance, basic patterns, mystical relationships, symbolism of love and marriage, psychological aspects, problems of communications, and understanding; and (ii) Creativity: its characteristics, functions, elements, principles, objectives, and strategies.

Chapter VI deals with Guru Nanak's Revelation. The task of the book is to explain the nature of the unique Revelation which is contained in Guru Nanak's Bani. It asserts that "Guru Nanak's Revelation is mystically-creative and creatively-mystical insofar as it exhorts man as a privileged human person [possessor of *dur-labh deh*, his hard-earned "mortal frame"] to take initiative and aspire for an inner life through God-orientation (*gurmukh*) by transcending Mind-orientation (*manmukh*). The term 'orientation' used by the author is typically architectural.

Chapter VII: Guru Nanak's Creative Mysticism: An Architect's Perspective: Dr Bhatti's perspective is delineated in very precise and crisp terms: "Guru Nanak's Creative Mysticism lays foundation for a non-denominational, non-communal, non-sectarian, non-ethnic system of Holistic Humanism whereby anyone and everyone is urged to an optimistic View and a fulfilling Way of Life" emphasising the essential requirements of being a true Sikh in accordance with the Guru's teachings. Bhatti lists 26 Principles/Axioms/ Aphorisms as these flow effortlessly from the Creative

Mysticism of Guru Nanak.

Chapter VIII: Assessment: Critical Evaluation of Guru Nanak's Creative Mysticism emphasises that "the main aim of Japu is the integration of Body, Mind, and Soul into an organic whole..." leading to the stage of Sahaj. The seeker then becomes "a willing and an effective instrument of Lord's Hukum—Edict-Fiat". This involves total self-surrender. The effectiveness of such Creative Mysticism is the achievement of a "divinised state of being unchangeably optimistic, uncompromisingly life-affirming, and incomparably simple." It leads to the fusion of the human faculties of Reason, Emotion, and Imagination into Intuition. Architect's interpretation of Gurbani line: "Jo Brahmanday, soi Pindey" in Architectural terms: "Man, as microcosm, has been architected in the same way as the macrocosm—with the three basic elements of Space, Structure, and Form. Space is his Soul, Structure is his Mind, and Form is his Body. By analogy, Japu (or Simran) is an exercise aimed at integration of the Temporal Architecture of Microcosm (soul, mind, body) vis-à-vis that of the Macrocosm (space, structure, form) ..." The question of revelation is a formidable one in the proper sense of the word, not only because it may be seen as the first and last question for faith. Bhatti, therefore, attempts to present a full sweep of the idea of Revelation and devotes a full chapter on the subject of Revelation followed by another comprehensive Chapter discussing the concept of Revelation in different religious traditions and focusing on the uniqueness of Guru Nanak's Revelation. Quoting Guru Nanak's Bani, he fully justifies his assertions:

1. "Guru Nanak's Revelation is mystically-creative and creatively-mystical insofar as it exhorts man as a privileged human person [possessor of *dur-labh deh*,

---

his hard-earned "mortal frame"] to take initiative and aspire for an inner life through God-orientation (gurmukh) by transcending Mind-orientation (manmukh).

2. Guru Nanak's Revelation makes a radical departure from the teachings of other religions.

3. Guru Nanak's Revelation "differs from all known forms of revelation in several other respects: the depth of its mystical insight, the palpableness of its creative vitality, the universalness of its vision, the comprehensivity of its approach to the problems of workaday existence, the holism of its progressional spirituality—above all, its impassioned concern actively engaged in the amelioration of the human condition". A major shift in the Sikh concept of revelation has been from revelation as a set of divinely imparted propositions to revelation as a set of events—the recurrent phases of mystical experience. Discussing the relationship between Revelation and Reason, Bhatti seeks to recover a concept of revelation and a concept of reason that can at least enter into a living dialectic and together engender a fresh understanding of faith. The literary form and the profound moral tone of the work are sustained throughout.

Bhatti's is a pioneering work based on real insight into the mystical phenomenon of the Sikh Gurus, especially the unique and distinctive aspects of revelation received by them—verbal direct revelation as against non-verbal or revelation through an agent. His development of the concept of "Creative Mysticism" in Sikhi context is a very comprehensive thesis as compared to elementary treatment elsewhere in the literature on Mysticism especially by the Sikh scholars. I got almost overawed when I tried to do an analytical study of his book. Every repeat reading of the book opened

up every time a new dimension of the mystical phenomenon. I needed several readings of the book to grasp the real essence of it so as to do full justice to it, but, in all honesty, I feel that I have not yet completely achieved my goal. I am pained to find that Dr Bhatti's book has not been reviewed by any eminent scholar (according to internet reports). I wish someone does so, if only persuaded by my write-up, because I strongly feel that such a study of this unusual tome would be very beneficial for many others just as it has been in my own case, deepening my understanding of Sikh mysticism vis-à-vis creativity—aspects which have not been dealt with by others.

The 240 pages book is moderately priced at Rs 500 to be within the reach of every reader. Besides its low cost the contents of this tome should attract readership ranging from those interested in Mysticism and those who have anything to do with Creativity, for in no single book the latter subject has been discussed so elaborately with a penetrating insight into its why's and wherefore's. What is more is that Dr Bhatti himself being well versed in the Theory, Practice, Research, and Pedagogy, with their hitherto unknown bearing on the four major fields of human endeavour: the Humanities, Art, Science, and Technology, brings to the subject a refreshing vitality that could inspire the reader to explore and develop his own creativity as a priceless gift of God in His ambient mysticism. In my considered opinion, this book should embellish all libraries to be studied as a harbinger of an offbeat scholarship and a novel, holistic approach to its creative extension into the world of faith as it may shape tomorrow.

President: Institute of Sikh Studies,
Chandigarh
e-mail: pritam_kohli@yahoo.com

Stress Management with Music

Narendra Kaur

Stress is an inevitable part of everyday life. At times it is mild, as when we go without food or sleep for longer periods than usual, or when we fail to achieve a minor goal. When one's life is in danger or when financial resources are completely unavailable, stress can become intense. We react to these situations in various ways, sometimes successfully, sometimes by becoming despondent or irritated, and sometimes by more deviant reactions. The various responses to stress are of considerable interest in psychology, as well as in everyday life.

It is probably not necessary to point out that life can be stressful. Everyone faces a different mix of adjustive demands in life and anyone of us may breakdown if the going gets tough enough. Under conditions of overwhelming stress, even a previously stable person may develop temporary transient psychological problems and lose the capacity to gain pleasure from life. Life would be simple indeed, if all of our needs were automatically satisfied. In reality, many obstacles, both personal and environmental, prevent this ideal situation. We may be too short for professional basketball or have less money than we need. Such obstacles place adjustive demands on us and can lead to stress. The term stress has typically been used to refer both to the adjustive demands placed on an organism and to the organism's internal biological and psychological responses to such demands. Adjustive demands stem from sources that fall into three basic categories:

- 1 Frustration
- 2 Conflicts and
- 3 Pressures

1. Frustration:

A wide range of obstacles, both external and internal, can lead to frustration.

Prejudice and discrimination, unfulfillment in a job and the death of loved one are common frustrations stemming from the environment; physical handicaps, limited ability to perform certain tasks, loneliness, guilt and inadequate self-control are sources of frustration based on personal limitations.

2. Conflicts:

In many instances, stress results from the simultaneous occurrence of two or more incompatible needs or motives e.g. the woman who loves her job but must decide whether to uproot her family for a promotion. In essence she has a choice to make, and she will experience conflict while trying to make it.

3. Pressures:

In general pressures force us to speed up, intensify effort or change the direction of goal-oriented behaviour. All of us encounter many everyday pressures, and we often handle them without undue difficulty. In some instances, however, pressures seriously tax our coping resources, and if they become excessive, they may lead to maladaptive behaviour. Students may feel undue severe pressure to make good grades because there parents demand it or they may submit themselves to such pressures because they want to get into better professions. Occupational demands can also be highly stressful, and many jobs make severe demands in terms of responsibility, time and performance. Stress may involve elements of all the three categories because they are inter-related.

The Effects of Severe Stress

When stress is prolonged, lethargy and other forms of decrease responsiveness may be the result. In uncontrollable circumstances, feelings of helplessness may arise. On the other hand, stress may result in

aggression against aspects of the situation or against neutral elements.

Persistent or severe stress (trauma) can markedly alter a person's physical health; chronic frustration and anger are frequent accompaniments of modern life and can cause repeated activation of sympathetic nervous system. This in turn can cause health and other problems. Research on the role sympathetic nervous system in stressful situations has demonstrated that the stress response can have significant impact on the individual's cardiovascular system. Severe trauma and persistent stress can increase the individual's blood pressure to the point that arteriosclerotic damage can occur in the heart and blood vessels placing the individual at risk for hypertension, heart attack and stroke.

Coping with Stress

In general, increased level of stress threatens a person's well-being and produce automatic, persistent attempts to relieve the tension. In short, stress forces a person to do something. What is done depends on many

influences. Sometimes, inner factors such as a person's frame of reference, motives, competencies or stress tolerance play the dominant role in determining his or her coping strategies e.g. a person who has successfully handled adversity in the past may be better equipped to deal with similar problems in the future. At other times environmental conditions such as social demands and expectations are of primary importance. Any stress reaction, of course, reflects the interplay of inner strategies and outer conditions, some more influential than others but all working together to make the person react in a certain way. Ironically some persons create stress for themselves rather than coping.

We can conceptualize three interactional levels of coping with stress-

1. On a biological level, there are immunological defenses and damage repair mechanisms 2. On a psychological and inter-personal level, there are learned coping patterns, self-defenses and support from family and friends; and 3. on a socio-cultural level,

Hot millions®

Salad Bar & Restaurant

*Serving Indian, Chinese, Continental & Italian Food
with a regular Indian & Salad Buffet*

For Free Home Delivery

(above Rs. 100/-)

CHD 2723333

PKL 2579888

SALAD BAR 2723222

MOH 2264300

SCO 76-79, (First Floor) Sector 17-E, Chandigarh. Tel: 272322, 2723111, 2704858

PEPSI

CONTAINS NO FRUIT / CONTAINS ADDED FLAVOUR

there are group resources such as labour unions, religious organizations, re-creational associations and law-enforcement agencies etc.

Role of Music in Stress Alleviation

Music is a gift or boon to human beings, because it consoles the mind and helps the mind to concentrate and meditate upon a universal centre; makes men free from the fetters of false knowledge and ignorance and bestows permanent peace and happiness even in this earthly life.

The quality of exciting pleasure of charming one up when one feels miserable, music surpasses all fine arts. The finest sculpture or painting would be passed scantily noticed, except by persons especially interested in those arts. On the contrary, any piece of music, vocal or instrumental, draws some sort of audience, the number or the nature of the hearer depending on the quality of music. Its

attractiveness may be seen from the fact that almost every entertainment has music of some sort on its program.

In the primitive society of the most ancient days the uncivilized nomadic tribes, not only of India but also of all the countries of the world used to sing and dance for consoling their heavy heart and for mitigating cares and anxiety of their daily life. They used in their songs one, two or three notes, high, low and medium. Their songs were very simple. They used in those songs simple drums of wood and flutes of bamboo, wood or bone of animals. They used to dance with the rhythms of songs of charms, weather, marriage and other aspects of worldly life. In the civilized society too, music became the prime means to men's household life and to their peace and solace. So from the dim antiquity until now, music has preserved its glorious march and tradition, and men find their

ਅੰਗ ੧੧੦੯

ਕਤਕਿ ਕਿਰਤੁ ਪਇਆ ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਭਾਇਆ ॥

In Katak, that alone comes to pass, which is pleasing to the Will of God.

ਦੀਪਕੁ ਸਹਜਿ ਬਲੈ ਤਤਿ ਜਲਾਇਆ ॥

The lamp of intuition burns, lit by the essence of reality.

ਦੀਪਕ ਰਸ ਤੇਲੋ ਧਨ ਪਿਰ ਮੇਲੋ ਧਨ ਓਮਾਹੈ ਸਰਸੀ ॥

Love is the oil in the lamp, which unites the soul-bride with her Lord. The bride is delighted, in ecstasy.

ਅਵਗਣ ਮਾਰੀ ਮਰੈ ਨ ਸੀਝੈ ਗੁਣਿ ਮਾਰੀ ਤਾ ਮਰਸੀ ॥

One who dies in faults and demerits - her death is not successful. But one who dies in glorious virtue, really truly dies.

ਨਾਮੁ ਭਗਤਿ ਦੇ ਨਿਜ ਘਰਿ ਬੈਠੇ ਅਜਹੁ ਤਿਨਾੜੀ ਆਸਾ ॥

Those who are blessed with devotional worship of the Naam, the Name of the Lord, sit in the home of their own inner being. They place their hopes in You.

ਨਾਨਕ ਮਿਲਹੁ ਕਪਟ ਦਰ ਖੋਲਹੁ ਏਕ ਘੜੀ ਖਟੁ ਮਾਸਾ ॥੧੨॥

Nanak: please open the shutters of Your Door, O Lord, and meet me. A single moment is like six months to me. ||12||

With best compliments from a wellwisher

hope and consolation of life in it.

The appreciation of music depends on a variety of qualities of sounds. One possible explanation for the relaxing effect is that music is continuous and rhythmical. In a natural environment, danger tends to be accompanied by sudden, unexpected sounds. A background of constant noise suggests peaceful conditions; discontinuous sounds demand more attention. Even soft discontinuous sounds that we consciously realize do not signal danger can be disturbing, for example, the dripping of a leaky tap. A continuous sound, particularly one that is judged to be safe, relaxes the brain by trying the notes together; consonance promotes a relaxing and consequently pleasing effect. We appreciate rhythm because it helps us organise the sound; however, another reason would be because it is a comforting feature. The comfort can be related to the absence of danger associated with rhythmic sounds, but also to a resemblance to the pulse of the mother's heart imprinted prenatally. New-borns have been shown to appreciate sound in the form of voices, vocal music or heart beats.

The melodic forms (ragas) are of vital importance in Indian Music rather they are the music themselves. Ragas are born of the combinations and permutations of notes or tones and as they produce sweet and soft impressions in the minds of men and animals, they are termed as ragas. As they contribute towards the pleasure of the sentient beings, they are known as ragas-Ranjayate Iti ragah. Ragas or Anuragas are of the aesthetic or sentimental character. A kind of sentiment (rasa) is evolved or created from all kinds of tones and tunes. Even all sounds convey some kinds of rasa or sentiments that attract or enchant men or animals. and this is the psychological interpretation of the ragas or sweet and soothing musical sounds.

In music, ragas are the prime things or lives (prana) and as they are constructed out of different tones and notes, they create some sentiments and moods (rasas and bhavas). The ragas of music are living and inspiring because of their specific sentiments saturate the minds of men and animals and consequently minds are attracted towards ragas or melodies and this is the psychological interpretation of the ragas or sweet and soothing musical sounds.

The way music is used in central Africa in Ituri forest, is paradigmatic of its function everywhere. The horns may not have awakened the trees, but their familiar sound must have reassured the pygmies that help was on the way and so they were able to confront the future with confidence. Most of the music that pours out of walkmans and stereos now a days answers a similar need. Teenagers, who swing from one threat of their fragile evolving personhood to another in quick succession throughout the day, especially depend on, the soothing patterns of sound to restore order in their consciousness. But so do many adults. One policeman told if after a day of making arrest and worrying about getting shot, and if he would not turn on the radio in the car on his way home, he would probably go out of mind. Music, which is organised auditory information, helps organise the mind that attends to it, and therefore reduces psychic entropy, or the disorder experience when random information interferes with goals. Listening to music wards off boredom and anxiety, and when seriously attended to, it can induce flow experiences.

Music produces pleasure and the pleasure which it produces may serve the purpose of amusement as well as that of cultivation of mind and the right use of leisure. Pleasure is not the only reason why men have resorted to music. Another reason is its utility in

ਗੁਰਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਸੰਪਰਕ ਕਰੋ

ਗੁਰਸਿੱਖ ਸੰਜੋਗ

ਪੰਦਰਾ-ਰੋਜ਼ਾ ਪੱਤਰ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਕਾਲੀ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਾ ਰੋਡ,
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ 110 060 ਫੋਨ : 25862955

---

furnishing relaxation. In musical compositions the nature of the modes varies and listeners will be differently affected according as they listen to different modes. The effect of some will be to produce a sadder and graver temper. The effect of others such as the soft modes is to relax the tone of the mind.

Music helps us to train ourselves in some way or the other in harmony, and it is this which is magic or the secret behind music. Therefore man needs music, he longs for music. Many say that they do not care for music, but they have not heard music. If they really hear music it will touch therein souls and then certainly they cannot help loving it. Besides, music develops that faculty by which one learns to appreciate all that is good and beautiful.

Listening to music does wonders to alleviate stress. Because everyone has different tastes in music, so listen to the music that one feels comfortable. Sitting down and forcing one to listen to relaxation music that one does not like may create stress, not alleviate it. Music has always been a great healer. In Shri Guru Granth Sahib it is expounded that:-

Dhann su raga surangade
Alapat sabh tikh jaye

Means by singing ragas our all worldly ambitions are fulfilled and thus we get peace and a state of bliss.

So music gives us calmness and tranquility. Music is a significant mood-changer and reliever of stress, working on many levels at once. Many experts suggest that it is the rhythm of the music or the beat that has the calming effect on us although we may not be very conscious about it. They point out that when we were a baby in our mother's womb we probably were influenced by the heart beat of our mother. We respond to the soothing music at later stages in life, perhaps associating it with the safe, relaxing, protective environment provided by our mother.

In an extensive research described on Holistic online.com on what any given piece of music produces in the physiological response system many unexpected things were found.

Many of the so-called meditation and relaxation recordings actually produced adverse EEG patterns. The surprising thing was many selections of celtic, native American as well as various music containing loud drums or flute were extremely soothing. The most profound finding was any music performed live and even at moderately loud volumes even if it was somewhat discordant had very a beneficial response. Whenever the proper sounds were experienced an amazing right/left brain hemisphere synchronization occurred. The research resulted that : Playing music in the background while we are working, seemingly unaware of the music itself, had been found to reduce the stress. It was also found that music reduces heart rates and promotes higher body temperature which is an indication of the onset of relaxation. Combining music with relaxation therapy was more effective than doing relaxation therapy alone.

Pt. Shiv Kumar Sharma says, "Antardhwani is especially suited to times when the tired mind seeks complete peace, when a person wants to shut his being to all external stresses." He asserts that heard in isolation, this music can soothe the nerves and bring the listener bliss. Those doing pranayam or deep breathing exercises, can feel the music in every pore of their bodies and the effect is totally energizing. He has been enriching the Indian classical music with melodies soothing enough to cure stress. That various yoga centers play Pt. Sharma's classical compositions during meditation sessions.

Mr. Sandeep Jajodia, Executive Vice-Chairman and M.D., Monnet Ispat and Energy says, "Music is my best friend and I can spend hours listening to music of my choice whenever I am alone and it is also my way of getting away from my hectic schedule. It leaves me completely rejuvenated and refreshed. He further says, "Music actually cools me when I get very angry."

Lecturer in Music (V) Arya College, Pathankkot
M : 9417719798

ਸੁਰ ਲਿਪੀ - ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ

ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ

ਵਾਦੀ-ਗ | ਠਾਟ-ਖਮਾਜ | ਸਮਾ : ਰਾਤ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪਹਿਰ
 ਸੰਵਾਦੀ-ਨ | ਜਾਤੀ-ਓਡਵ-ਓਡਵ | ਵਿਸ਼ੇਸ਼ - ਨੁ ਪ' ਦੀ ਸੁਰ-ਸੰਗਤਿ ਪੁ
 ਆਰੋਹ-ਨੁ ਸ ਗ, ਮ ਪ ਨ, ਸਾਂ। ਅਵਰੋਹ-ਸਾਂ, ਨੁ ਪ, ਮ ਗ, ਸ।। ਪਕੜ-ਗ ਮ ਨੁ-ਪ, ਮ ਗ, ਸ।।

ਝਪਤਾਲ (ਮੱਧਮ ਲਯ)

×	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
ਅਸਥਾਈ									
ਸ	ਸ	ਗ	-	ਮ	ਪ	ਪ	ਨੁ	ਮ	ਪ
ਹ	ਲੇ	ਯਾ	-	ਰਾ	ਹ	ਲੇ	ਯਾ	-	ਰਾ
ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਪ	ਨੁ	ਪੁ ਮ	ਮ	ਗ	-	-
ਖੁ	ਸਿ	-	-	ਖਬ	ਰੀ	-	-	-	-
ਨ	ਨ	ਸਾਂ	-	ਗਾਂ	ਰੁ ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਮ	ਪ
ਬ	ਲਿ	ਬ	-	ਲਿ	ਜਾ	-	ਉ	-	ਹਉ
ਨੁ ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਪ	ਨੁ	ਪੁ ਮ	ਮ	ਗ	-	-
ਬ	ਲਿ	ਬ	-	ਲਿ	ਜਾ	-	ਉ	-	-
ਸ	ਸ	ਗ	-	ਮ	ਪ	ਪ	ਨੁ	ਮ	ਪ
ਨੀ	ਕੀ	ਤੇ	-	ਰੀ	ਬਿ	ਗਾ	ਰੀ	-	-
ਸਾਂ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਪ	ਨੁ	ਪੁ ਮ	ਮ	ਗ	-	-
ਆ	ਲੇ	ਤੇ	-	ਰਾ	ਨਾ	-	ਉ	-	-
ਅੰਤਰਾ									
ਗ	ਮ	ਪ	ਨੁ	ਪ	ਨ	ਨ	ਸਾਂ	-	ਸਾਂ
ਕੁ	ਜਾ	ਆ	ਮ	ਦ	ਕੁ	ਜਾ	ਰ	ਫ	ਤੀ
ਪ	ਨ	ਸਾਂ	-	ਸਾਂ	ਪ	ਨੁ	ਪ	ਮ	ਗ
ਕੁ	ਜਾ	ਮੇ	-	ਰ	ਵੀ	-	-	-	-
ਨ	ਨ	ਸਾਂ	-	ਗਾਂ	ਰੁ ਨ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਮ	ਪ
ਦਾ	ਰਿ	ਕਾ	-	-	ਨ	ਗ	ਰੀ	-	-
ਨ	ਸਾਂ	ਨੁ	ਪ	ਪ	ਮ	ਮ	ਗ	-	-
ਰਾ	-	ਸਿ	-	ਬ	ਗੇ	-	ਈ	-	-

ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ ਪੰਨਾ 727

ਪ੍ਰਮਿਤ ਕੀਰਤਨ

ਹਲੇ ਯਾਰਾਂ ਹਲੇ ਯਾਰਾਂ ਖੁਸਿਖਬਰੀ ॥

Hello, my friend, hello my friend. Is there any good news?

ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਂਉ ਹਉ ਬਲਿ ਬਲਿ ਜਾਂਉ ॥

I am a sacrifice, a devoted sacrifice, a dedicated and devoted sacrifice, to You.

ਨੀਕੀ ਤੇਰੀ ਬਿਗਾਰੀ ਆਲੇ ਤੇਰਾ ਨਾਉ ॥੧॥ ਰਹਾਉ ॥

Slavery to You is so sublime; Your Name is noble and exalted. ||1||Pause||

ਕੁਜਾ ਆਮਦ ਕੁਜਾ ਰਫਤੀ ਕੁਜਾ ਮੇ ਰਵੀ ॥

Where did you come from? Where have You been? And where are You going?

ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ ਨਗਰੀ ਰਾਸਿ ਬੁਗੋਈ ॥੧॥

Tell me the truth, in the holy city of Dwaarikaa. ||1||

ਖੂਬੁ ਤੇਰੀ ਪਗਰੀ ਮੀਠੇ ਤੇਰੇ ਬੋਲ ॥

How handsome is your turban! And how sweet is your speech.

ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ ਨਗਰੀ ਕਾਹੇ ਕੇ ਮਗੋਲ ॥੨॥

Why are there Moghals in the holy city of Dwaarikaa? ||2||

ਚੰਦੀ ਹਜਾਰ ਆਲਮ ਏਕਲ ਖਾਨਾਂ ॥

You alone are the Lord of so many thousands of worlds.

ਹਮ ਚਿਨੀ ਪਾਤਿਸਾਹ ਸਾਂਵਲੇ ਬਰਨਾਂ ॥੩॥

You are my Lord King, like the dark-skinned Krishna. ||3||

ਅਸਪਤਿ ਗਜਪਤਿ ਨਰਹ ਨਰਿੰਦ ॥

You are the Lord of the sun, Lord Indra and Lord Brahma, the King of men.

ਨਾਮੇ ਕੇ ਸ੍ਵਾਮੀ ਮੀਰ ਮੁਕੰਦ ॥੪॥੨॥੩॥

You are the Lord and Master of Naam Dayv, the King, the Liberator of all. ||4||2||3||

WISDOM VERSUS CLEVERNESS

PRAKARSH SINGH

As most of the world gets enveloped by cleverness, true wisdom is rarely found. The gratification of hearing two wise people speak can be enormous. This gratification is not as profound as that when listening to two clever people speak. What is the difference between the two? Cleverness is more concerned with mental trickery, a certain degree of overcoming conflictual thoughts, memory, agility, swiftness, multitasking, multidimensional thinking, expressions, communication, networking. Wisdom is knowledge that cleverness is temporary. It is one level deeper. It is knowing that life is transient and that the mind can be tricked. What is clever today may not be clever tomorrow but wisdom is timeless. It can sometimes be wise to be foolish and foolish to be clever. Wisdom can come to those who are not educated. It can be passed through generations by story telling, poetry and nature. Cleverness usually associates itself with those who want to become rich and famous. Invariably those who are highly educated. Wisdom cannot bring harm. Cleverness cannot bring personal harm. Wisdom is what remains when we pour experience through a sieve, but you do not have to live that experience to be wise.

Cleverness can lead to wars among nations. It can create conveniences and comforts. Wisdom is about self-control and sacrifice. Cleverness says “carpe diem” - seize the day. Wisdom says what can you give up today. It is bringing gratification by delaying it. People can have different degrees of cleverness and wisdom within them. A Nobel-prize winning physicist can be clever but unwise if he develops the nuclear bomb. On the other hand, an old unknown man who tends to his garden, watches squirrels fight and the bee settle on a rose bud may not be clever but he is wise. Most people grow from being clever and unwise to being wise and not clever. Why is this so? Some feel that they were wiser when they were young, when habits had not bought spontaneity and arrested creativity. Wisdom does not come through habit but through creative experience. It can come while walking in a park freshly sprinkled with dew, while writing thoughts in a diary, while singing in the shower. Cleverness comes through reading books and talking to clever people.

Wisdom can sometimes be misconstrued with cowardice. However, a wise person will prefer to show that he is a coward in order to make the clever person feel brave. Wisdom will seldom fight with cleverness even if the latter taunts him to do so. Wisdom will rather let cleverness be, for it understands the true nature of self. Cleverness feeds the mind and can become obsessed with it. Wisdom nourishes the soul and does not hold on to the nourishment. It lets it pass through to others who may wish to receive it. It is free knowledge.

Often, we can have a choice to make friends who are clever or those who are wise? It is clever to choose clever friends and cleverness usually grows in both till they cease to be friends. Wise friends cannot be chosen for they only come naturally and with serendipity. These friends may not make you any wiser, but at least they shield you from the clever ones. The sharing of ideas and experiences with the wise can lead to new interpretations and flexibility of concepts. The clever are usually fixed about right and wrong, good and bad, great and small, less and more. They are more concerned with finding ways to achieve efficiency. They are more task and outcome-oriented. Their goal is to find the shortest path from point A to point B. The wise look for a path less travelled in order to achieve happiness.

PhD Scholar
London School of Economics
neenappsingh@gmail.com

Punjabi University, Patiala In Collaboration With
Shiromani Gurduara Prabandhak Committee Is Organizing

Gurmat Sangeet Open Competition 2010

11 - 15 OCTOBER, 2010

AT
GURMAT SANGEET BHAWAN,
PUNJABI UNIVERSITY, PATIALA.

It is an open competition. Each and every Gurmat Sangeet lover can participate in this Competition. There will be two categories;

Junior (8 To 18 Yrs.) & Senior (18 To 28 Yrs.).

The rules & proforma for the competition can be obtained by sending a request to

gurmatsangeetcompetition@gmail.com,
gurmatsangeetpraiyogita@gmail.com.

The competition will be hosted in

- * Group Shabad Gayan   * Individual Shabad Gayan
- * Tanti Saaz Vadan   * Taal Saaz Vadan

PRIZES FOR THE WINNERS

- * Group Shabad Gayan Senior Category Winners Rs. 21,000/-, 11,000/-, 5,100/-
- * Group Shabad Gayan Junior Category Winners Rs. 11,000/- 5,100/- 3,100/-
- * Individual Shabad Gayan Senior Category Rs. 5,100/-, 3,100/-, 2,100/-
- * Individual Shabad Gayan Junior Category Rs. 3,100/-, 2,100/-, 1,100/-
- * Tanti Saaz Vadan Senior Category Rs. 5,100/-, 3,100/-, 2,100/-
- * Tanti Saaz Vadan Junior Category Rs. 3,100/-, 2,100/-, 1,100/-
- * Taal Saaz Vadan Senior Category Rs. 5,100/-, 3,100/-, 2,100/-
- * Taal Saaz Vadan Junior Category Rs. 3,100/-, 2,100/-, 1,100/-

---

DR. KANWALJIT SINGH

Co-ordinator, Gurmat Sangeet Competition 2010 Punjabi University, Patiala.
dr.kanwaljitsingh@gmail.com
+91 98153 72017